

04

Науково-методичний
журнал для вчителів

ІСТОРІЯ

В ШКОЛІ

Люблінська
альтернатива
України

вересень
№9 2009

ІСТОРІЯ В ШКОЛІ

№ 9'2009

Науково-методичний журнал.
Індекс видання 74654.
Виходить щомісяця.
Свідомство про державну реєстрацію —
серія КВ №1376.
Видавництво «Етносфера».
03035, м. Київ,
а/с 59, конт. т. (044) 248-52-43.
E-mail: etnos@voliacable.com

Видавець: **Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова**

Шеф-редактор:

Юрій Войцеховський

Редакційна колегія:

Анатолій Булда

Едуард Вільчковський

Ніла Волошина

Нестор Гупан

Андрій Гусєв (зам. головного редактора

зі зв'язків з громадськістю)

Дмитрій Злепко (Мюнхен)

Людмила Калініна

Ігор Коляда

Костянтин Кондратюк

Володимир Комаров

Віктор Король

Фелікс Левітас

Гжегож Мазур (Краків)

Ольга Малій

Петро Панченко

Павло Полянський

Олена Пометун

Олександр Рєсєт

Владислав Анджей Серчик (Варшава)

Володимир Сотниченко

Геннадій Стрельський

Олександр Сушко

Сергій Тимченко

Сергій Троян

Федір Турченко

Григорій Фрейман

Петро Чернега

Галина Швилько

Зміст

Університет знань

Віктор КОРОЛЬ, Василь РЯБЧУК.
ЯКОЮ Ж НАСПРАВДІ ВОНА БУЛА —
ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА?

1

6

Фелікс ЛЕВІТАС.
ОБОРОНА КИЄВА 1941:
СТАЛІНСЬКИЙ ГАМБІТ ЧИ КАННИ ДЛЯ ГІТЛЕРА?

Педагогічний колегіум

Фелікс ЛЕВІТАС.
З ІСТОРІЇ КМПУ ІМЕНІ Б.Д. ГРІНЧЕНКА

14

Борис МЕЛЬНИЧЕНКО.
ПРОБЛЕМИ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ У ПРОЦЕСІ
ВИВЧЕННЯ КУРСУ ІСТОРІЇ В ОСНОВНІЙ ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ
ШКОЛІ ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

19

Кабінет історії

Олександр БЕЛОШИЦЬКИЙ, Віктор МАДЗІГОН.
ЯК ВІНАЙШЛИ ЗАЛІЗОБЕТОН

23

26

Володимир КОМАРОВ. ПРОБЛЕМНІ СИТУАЦІЇ
НА УРОКАХ З ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Біля класної дошки

Ігор КОЛЯДА. МЕТОДИКА ОРГАНІЗАЦІЇ
ТА ПРОВЕДЕННЯ УРОКУ-ПРАКТИКУМУ
НА ТЕМУ: «ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ
ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ПОДАЛЬШУ ДОЛЮ
УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ»
(ІСТОРІЯ УКРАЇНИ, 8 КЛАС)

30

ЗАГРЕБЕЛЬНА, Олександр КИРІЄНКО. ЦЕНЗУРНА
ТИКА РОСІЙСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА В РОКИ
ПОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ІСТОРІЯ УКРАЇНИ, 10 КЛАС)*

34

39

Наталія СОЛОГУБ. РИМ В ПЕРІОД РЕСПУБЛІКИ
І РАННЬОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (6 КЛ.)

Кабінет правознавства

Олена КОВАЛЬЧУК. БРЕЙН-РІНГ
З ОСНОВ ПРАВОЗНАВСТВА

41

Творча майстерня

Володимир КОМАРОВ.

ПРОБЛЕМНІ СИТУАЦІЇ НА УРОКАХ
З ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Володимир КОМАРОВ,

доктор педагогічних наук, професор Криворізького факультету
Запорізького національного університету

ПРОБЛЕМНІ СИТУАЦІЇ НА УРОКАХ З ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Метою даної статті є висвітлення досвіду створення проблемних ситуацій та формування в учнів умінь їх розв'язувати під час вивчення теми «Давній Єгипет» (урок: «Розквіт Давньоєгипетської держави»). Укладачі програм для 12-річної школи підкреслюють, що на сучасному етапі розвитку історичної освіти існує нагальна необхідність широкого впровадження у навчальний процес проблемних методів навчання. До таких методів, зокрема, належать метод проблемного викладу навчального матеріалу, частково пошуковий та дослідницький методи. Зазначимо, що під час використання проблемного викладу навчального матеріалу вчитель не тільки ставить перед учнями проблему, а й розкриває шляхи її вирішення. При цьому необхідно зауважити, що мислення вчителя є зразком для учнів. Лише відтворюючи хід думки вчителя, учень може навчитися проблемно мислити. Більш високим щаблем проблемного навчання є частково-пошуковий метод. Він вимагає від вчителя лише постановки проблеми перед учнями. Шляхи ж її розв'язання учні повинні віднайти самостійно. І, нарешті, найвищим етапом проблемного навчання є дослідницький метод. У цьому разі учні повинні самостійно «побачити» проблему та розв'язати її. Щоправда, практика навчання доводить, що в «чистому» вигляді ці методи майже не зустрічаються. Найчастіше зустрічається їх комбінація у формі евристичної бесіди. За формою вона дуже подібна до частково-пошукового методу проблемного навчання. І це не дивно, тому що евристична бесіда

є одним з варіантів конкретного втілення частково-пошукового методу проблемного навчання в практиці навчання історії. Цей метод вимагає, щоб саме вчитель поставив перед учнями проблему, а учні самостійно знайшли шляхи її розв'язання. Евристична бесіда являє собою систему запитань проблемного характеру, користуючись якими вчитель поступово підводить учнів до вирішення тієї чи іншої проблеми, не підказуючи при цьому відповіді.

Згідно програми, на обраному для даної статті уроці треба розглянути такі питання:

Укладачі нових програм з історії для 12-річної школи у «Пояснювальній записці» вказують, що одним із завдань вчителя історії є створення таких умов під час навчання, щоб учні змогли виробити і захистити власну точку зору з тих чи інших питань історичного розвитку. Для того, щоб в учнів сформувалася власна точка зору з того чи іншого питання, треба навчити школярів «бачити» проблеми та знаходити шляхи їх розв'язку. Тобто, необхідно навчати учнів розв'язувати навчальні проблеми. При цьому вчитель цілеспрямовано безпосередньо на уроці створює проблемні ситуації та вчить учнів їх вирішувати.

1. Перетворення Єгипту в могутню державу в середині II тис. до н.е.
2. Реформи Ехнатона.
3. Війни Рамсеса II з хетами.
4. Занепад Єгипту в кінці II тис. до н. е.

Практика навчання свідчить, що найбільш сприятливі умови для створення проблемних ситуацій на уроці створюються при об'єднанні першого та останнього питання. В цьому випадку вивчення нового матеріалу здійснюватиметься за таким планом:

1. Розквіт та занепад Єгипетської держави в II половині II тис. до н.е.
2. Війни Рамсеса II з хетами.
3. Реформи Ехнатона.

Для того, щоб створити проблемну ситуацію під час вивчення першого питання, можна скористатися описаним нижче методичним прийомом. Спочатку учням пропонується текстова таблиця.

Таблиця 1. Ознаки розквіту та занепаду Єгипту в II тис. до н. е.

Ознаки піднесення Єгипту	Ознаки занепаду Єгипту
Збільшення площі родючих земель за рахунок осушення боліт	Скорочення кількості родючих земель та наступ пісків пустелі
Розширення території Єгипту шляхом воєн з сусідніми державами	Наступ на територію Єгипту сусідніх держав
Збільшення доходів держави	Зменшення доходів держави
Наявність сильної армії	Послаблення єгипетської армії
Єгипет – єдина централізована держава	Розпад Єгипту на невеличкі держави

Продовжуючи урок, вчитель говорить, що могутність Єгипту в середині II тис. до н. е. визнавали всі великі держави тодішнього світу (Вавилон, Ассирія, Хетська держава та інші). Ніхто не наважувався порушувати кордони Єгипту. Цей період отримав назву «золотий вік» в історії Єгипту. Але він продовжувався порівняно недовго. В кінці II тис. до н. е. могутність Єгипту значно зменшилася, і країна була завойована сусідніми державами.

Далі **вчитель** звертається до учнів з запитанням: *Що сталося з Єгипетською державою в кінці II тис. до н. е. і чим пояснити, що могутня Єгипетська держава зрештою втратила свою могутність та була завойована іншими державами?* Саме цей момент уроку вимагає опрацювання наведеної вище таблиці. Якщо вчитель вирішить використовувати на уроці цю таблицю, її треба заздалегідь накреслити на дошці, заповнивши тільки праву її половину. Як свідчить практика навчання, шестикласникам важко визначити причини занепаду Єгипетської держави.

Учні відповідають, констатує факт, що в кінці II тис. до н. е. Єгипетська держава втратила свою могутність і була завойована сусідніми державами. Але встановити причини її занепаду вони не можуть. Хоча, проводити необхідну підготовчу роботу, спрямовану на формування умінь встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, вкрай необхідно. При цьому можна використати описаний нижче методичний прийом. Необхідність саме такого підходу пояснюється тим, що людина спочатку на рівні чуттєвого сприйняття сприймає певні наслідки, а потім вже в ході абстрактного мислення знаходить їх причини. Таким чином, встановлюючи причинно-наслідкові зв'язки, учнівське мислення рухається не від причин до наслідків, як це на перший погляд має бути за логікою пізнавальної діяльності, а в зворотному напрямку — від наслідків до причин. Звідси випливає, що необхідно вчити школярів користуватися методом зворотних висновків.

Розпочинаючи цю роботу, **вчитель** привертає увагу учнів до таблиці за допомогою такого

запитання: *Якими ознаками слабкості характеризувалась Єгипетська держава в кінці II тис. до н. е.?*

Учні, спираючись на таблицю, називають їх

Після цього **вчитель** пропонує з'ясувати ті ознаки, якими характеризувалась Єгипетська держава в період своєї могутності. Як доводить практика навчання, саме завдяки постановці такого питання на уроці створюється **проблемна ситуація**. Пояснюється це тим, що учням зазначеної вікової групи складно мислити, користуючись методом зворотних висновків. Отже, наведена вище таблиця відіграє роль наочної опори, яка значно полегшує хід мислення учнів. Не описуючи докладно хід розв'язання цієї проблемної ситуації, тому що в кожному конкретному випадку цей процес матиме свої особливості, зазначимо, що наведена таблиця опрацьовується по частинах, рядок за рядком. Після того, як таблиця буде опрацьована, **вчитель** звертається до учнів із таким запитанням: *Чим же можна пояснити, що сильна Єгипетська держава втратила свою могутність і була завойована сусідніми державами?*

Найчастіше учні називають дві причини, а саме:

- 1) розпад Єгипту на невеличкі держави;
- 2) послаблення єгипетської армії.

В чому ж головна причина послаблення Єгипту? — запитує **вчитель**.

Шестикласники висловлюють найрізноманітніші думки. Вислухавши їх, вчитель пропонує учням пізнавальне завдання:

«Закінчилася одна з численних війн, яку вів фараон Тутмос III. Ще багатше став фараон. Недарма кажуть, що у нього золота більше, ніж піску в Єгипті. Повернувся із походу військовий начальник. Він став ще багатше, ніж раніше. Повернувся із походу землероб, який мужньо бився з ворогом. Що він побачив? Які зміни відбулися в його господарстві за час відсутності хазяїна?»

Учні відповідають, що повернувшись додому, селянин побачив, що його господарство занепагло, пісок засипав канали і майже весь урожай загинув без води.

Вчитель. *Чому ж господарство знатних людей не занепадало під час воєн?*

Учні. Тому що знатні люди у своїх господарствах власноруч не працювали. В господарствах знаті працювали селяни та раби. У селян же рабів не було, тому вони змушені були робити все власноруч, і за умови відсутності хазяїна господарство занепадало.

Вчитель. *В чому ж все-таки головна причина занепаду селянських господарств?*

Учні під керівництвом вчителя приходять до висновку, що головною причиною занепаду селянських були війни, які вели єгипетські фараони.

Далі **вчитель** повідомляє учням, що в III тис. до н. е. фараон Тутмос III вів війни за завоювання багатого міддю Синайського півострова, бага-

тої золотом Нубії та вигідних у торговельному та стратегічному відношеннях Сирії та Палестини. Для того, щоб у шестикласників склався образ тогочасної єгипетської армії, вчителю доцільно використати під час висвітлення другого питання уроку «Війни Рамсеса II з хетами» уривок з літературного твору «Битва у Кадеша» (Книга для читання по історії древнього мира: Посібник для учасників / Под ред. А.И. Немировського. — М.: Просвещение, 1981. — С. 37). Далі наводимо його в скороченому варіанті.

«Армія хетів складалася не тільки з хетів, а й з підкорених ними народів та найманців. Більша частина воїнів була озброєна списами та короткими мечами, але частина воїнів мала на озброєнні луки зі стрілами. Всього 17 тис. піхоти та 10,5 тис. воїнів на колісницях. Колісниць же всього було 3,5 тисячі.

Кожний єгипетський воїн мав дерев'яний щит, обтягнутий шкірою буйвола, на голові була повстяна шапка. Ноги та руки захищали дерев'яні дощечки, прив'язані ремінцями. Тільки фараон, знать та військові начальники носили свого роду лати — шкіряну сорочку з бронзовими пластинками, а на голові мали шоломи. Піхота була озброєна списами, бойовими сокирками, бойовими серпами, а ті хто воював на колісницях — ще луками. У спеціальних ящиках зберігалися стріли з крем'яними, бронзовими та дерев'яними голівками.

Хетська фортеця Кадеш була з усіх боків оточена водними перепонами. З півдня, зі сходу та заходу це була ріка з її притоками, а з півночі — глибокий рів, заповнений водою.

Першими в атаку перейшли хети. Вони навіть змогли відтіснити єгиптян до річки. Сам фараон попав в оточення. Здавалося, що хети ось-ось переможуть. Але на допомогу тим, хто оборонявся, підійшли два нових єгипетських корпуси. На цей раз в оборону перейшли хети. Вони намагалися відтіснити єгиптян, але зазнали при цьому значних втрат. Нарешті цар хетів наказав припинити атаки. Він вирішив відвести військо під захист міцних мурів Кадешу, подумавши, ймовірно, таке: нехай фараон спробує захопити Кадеш. Навряд це йому вдасться після понесених втрат. На полі бою залишилися тільки єгиптяни, які збирали трофеї та ховали своїх загиблих. Після завершення битви кожний з противників приписував перемогу собі».

Практика навчання свідчить, що на основі наведеного уривку проблемну ситуацію можна створити, звернувшись до учнів із пропозицією визначити, хто ж все-таки переміг в цій битві. Як правило думки учнів розходяться. Частина їх вважає, що перемогли хети, частина — що єгиптяни. При цьому, вчитель, розповідаючи про хід битви, мусить навмисно акцентувати увагу учнів на тих фактах, що свідчать як на користь перемоги хетів, так і на користь перемоги єгиптян.

Для того, щоб максимально загострити проблемну ситуацію, вчитель просить прихильників кожної точки зору аргументувати свої думки.

Прихильники перемоги хетів говорять, що хоча хети і відступили під захист фортечних мурів Кадешу, єгиптянам все-таки не вдалося їх розгромити.

Прихильники перемоги єгиптян говорили, що єгиптяни змусили хетів відступити, і на полі бою

залишилися тільки єгиптяни.

Продовжуючи бесіду з учнями, вчитель запитує, чи можна завжди відступ вважати поразкою.

Учні говорять, що відступ не завжди свідчить про поразку.

Вчитель. Чи можна відступ хетів вважати їхньою поразкою?

Учні. На цей раз більшість учнів зазначали, що хети відступили під захист мурів фортеці Кадеш, і це не можна вважати поразкою.

Вчитель. Отже, хети не зазнали поразки, тоді й єгиптяни не перемогли хетів. Так чим же завершилася ця битва?

Учням важко сформулювати обґрунтовану відповідь на це питання.

Методична майстерність вчителя в даному разі полягає в тому, щоб підвести учнів до розуміння того, що в цій битві не було ні переможених, ні переможців.

Вивчення питання про реформи фараона Ехнатона доцільно розпочати з використання такого пізнавального завдання:

«Бог сонця Ра — Атон був проголошений давніми єгиптянами царем богів. На їх думку, як фараон керує людьми, так і бог сонця керує богами. Він кожного дня на золотому човні пропливає по небу, а ввечері уходить в пустелю. Подумайте, чому саме бог сонця став головним богом єгиптян? Як це було пов'язано з їх життям?»

Практика навчання доводить, що шестикласники, як правило, доволі легко розв'язують це завдання, попри те, що вони ще незнайомі з релігією давніх єгиптян. Але в разі виникнення ускладнень вчителю доцільно провести таку співбесіду.

Вчитель. Яку роль в житті стародавніх єгиптян відігравало сонце?

Учні дивуються такому запитанню, тому що з власного життєвого досвіду знають, що без сонця неможлива ніяка діяльність людини.

Вчитель. Якими заняттями займалися стародавні єгиптяни?

Учні. Землеробством, скотарством, ремісництвом.

Вчитель. Яке заняття було головним?

Учні. Землеробство.

Вчитель. Яку роль в землеробстві відіграє сонце?

Учні. Без сонця взагалі неможливий розвиток рослин.

Вчитель. Як пов'язані між собою землеробство та скотарство?

Учні. Якщо буде поганий урожай рослин, то не буде чим годувати худобу, може наступити голод.

Вчитель ставить перед учнями те запитання з якого почалася співбесіда: Чому ж саме бог сонця вважався «царем богів»?

Учні говорять, що все життя єгиптян, головним заняттям яких було землеробство, залежало від сонця.

Після цього **вчитель** просить учнів знайти в тексті підручника матеріал про релігійну реформу фараона Аменхотепа IV та відповіді на запитання: *Чому фараон Аменхотеп IV вирішив провести релігійну реформу?*

Шестикласникам важко відповісти на це питання, тому що вони ще не вміють встановлювати зв'язки між різними сторонами суспільного життя. Щоб подолати таке становище вчителю доцільно організувати приблизно таку евристичну бесіду.

Вчитель. Які заходи проголосив фараон у галузі релігії?

Учні, спираючись на текст підручника, говорять, що Аменхотеп IV заборонив всіх богів, крім бога сонця, а себе проголосив його сином.

Вчитель. Ким був за уявленням давніх єгиптян бог сонця Ра — Атон?

Учні. Він був «царем богів».

Вчитель. Над ким мав владу «цар богів»?

Учні. І над богами, і над людьми.

Вчитель. Чому фараон проголосив себе саме сином головного бога?

Учні висловлюють здивування. Вони не розуміють, навіщо фараону проголошувати себе сином «царя богів», адже він в уявленні давніх єгиптян вже був богом на землі.

Учні. Після певних роздумів учні висловлюють таку думку: фараон був головним серед людей, а проголосивши себе сином єдиного бога, він ще більше посилював свою владу над людьми.

Після цього **вчитель** повертається до того питання, з якого починалася ця співбесіда: *З якою метою фараон Аменхотеп IV здійснив релігійну реформу?*

На цей раз учні відповідають, що фараон здійснив релігійну реформу з метою посилення своєї влади. І все-таки, як свідчить практика навчання, значна частина шестикласників не розуміє, чому релігійна реформа мала на меті зміцнення державної влади фараона, тобто, у учнів відсутнє усвідомлення зв'язків між державною владою та релігією за часів стародавнього світу.

Для того, щоб сформуванню на належному рівні розуміння цих зв'язків, необхідно, щоб, *по-перше*, у шестикласників були відповідні опорні знання, які б розкривали ці зв'язки на різноманітному фактичному матеріалі, *по-друге*, цей фактичний матеріал був належним чином проаналізований у процесі самостійної пізнавальної діяльності. Ні того, ні іншого у шестикласників ще немає, тому що вони тільки розпочали вивчення систематичного курсу історії. У цьому випадку вчителю потрібно спиратися на той мінімум опорних знань, який вже має бути в учнів.

З цієї метою **вчитель** нагадує учням, що за уявленнями стародавніх єгиптян фараон вже був богом на землі. Навіщо ж ще проголошувати себе сином бога сонця, тобто сином «царя богів»?

Як правило, на таке запитання **учні** відповісти не можуть, хоча нещодавно самі ж його і висловили, тобто побачили цю проблему. А, як відомо,

самостійне бачення проблеми є ознакою найскладнішого з методів проблемного навчання — дослідницького. Своєрідність ситуації в даному разі полягає в тому, що проблему учні побачили самостійно, а вирішували її вже з допомогою вчителя.

Вчитель повідомляє учням, що в ті часи в Єгипті існувала величезна кількість релігійних культів. Єгиптяни обожнювали різноманітних тварин, явища природи і т. ін. Кожний з цих культів мав численних жерців. Жерці часто влаштовували заклоти проти фараонів, які закінчувалися вбивством останніх. Таким чином, між фараонами та жерцями точилася боротьба за владу.

Вчитель звертається до учнів: Що треба було робити фараону, щоб перемогти в цій боротьбі?

Учні. Зміцнювати свою владу та послаблювати владу жерців.

Вчитель. Яким чином можна було посилити владу фараона та послабити владу жерців?

Учні. Фараону треба мати сильне військо.

Вчитель. Але ж влада жерців ґрунтувалась не на силі війська, а на вірі людей в багатьох богів. Так все-таки що ж треба робити фараону, щоб послабити владу жерців?

Учні з допомогою вчителя доходять висновку, що треба ліквідувати всі релігійні культури, крім культу бога сонця. У такому випадку люди будуть шанувати тільки одного бога.

Вчитель. Чому такі дії посилювали б владу фараона та послаблювали владу жерців?

Учні. Як відомо, у Стародавньому Єгипті було багато різноманітних богів. Оголосивши головним богом бога сонця Ра — Атона, а себе його сином, фараон тим самим підкреслював, що треба визнавати тільки владу «царя богів» та його сина.

Після цього можна доручити учням прочитати у підручнику текст про реформи Аменхотепа IV (Ехнатона) та виписати в зошит перелік цих реформ. Після обговорення на уроці учнівських записів у зошитах робиться узгоджений запис — перелік реформ приблизно такого змісту:

- 1) заборона всіх релігійних культів, крім культу бога сонця;
- 2) фараон оголосив себе сином бога сонця;
- 3) перенесення столиці Єгипту з міста Фіви у новозбудоване місто Ахетатон.

Підбиваючи підсумки статті, відзначимо, що проблемні ситуації у навчанні історії є важливим засобом формування історичних знань учнів взагалі і знань з історії Стародавнього світу зокрема. При цьому, важливим інструментом керування учнівським мисленням під час розв'язку проблемних ситуацій є евристична бесіда. У разі виникнення в учнів розумових ускладнень, саме така бесіда дозволяє вчителю спрямувати хід мислення учнів у належне русло, не підказуючи при цьому готового рішення. Практика навчання доводить, що евристична бесіда дозволяє здійснювати перехід від одного методу проблемного навчання до іншого, більш складного.